

היסטוריונים גרמנים מול גולדהאגן אברהם ברקאי

בספרות המחקר ההיסטורי יש תקדימים מעטים מאוד לתהודה הציבורית הרחבה שעורר ספרו של דניאל יונה גולדהאגן מיד עם הופעתו בראשית 1996¹. הוויכוח בין ההיסטוריונים התחיל בארה"ב, שם זכה לפרסום נרחב באמצעי התקשורת בעיקר הסימפוזיון שנערך בראשית אפריל בנוכחות קהל גדול במוזיאון השואה בושינגטון. השתתפו בו כמה מחוקרי השואה הבולטים בעולם: הפרופסורים קונרד קוויט (Kwiet) מאוסטרליה, כריסטופר בראונינג (Browning) וריצ'ארד ברייטמן (Breitman) מארה"ב, הנס היינריך וילהלם (Wilhelm) מגרמניה ויהודה באואר (Bauer) מישראל. אף שאין סקירה זו עוסקת בוויכוח על הספר בארה"ב, ראוי להזכיר את דברי הסיכום שהקדימו המחברים לדוח על הסימפוזיון שהופץ כמה ימים לאחריו ברשת האינטרנט:

"הסימפוזיון...הוכיח בבהירות את הפער הקיים בין היסטוריה אקדמית לבין זו הפופולרית ואת הרגשנות המלווה בהכרח כל ויכוח על השואה. בדרך כלל תמך הקהל בגולדהאגן והגיב בחריפות על דברי מבקריו"².

המעניין הוא שאותה תופעה נתגלתה גם, וביתר שאת, בוויכוחים על הספר בגרמניה, שהתחילו שם עוד לפני שיצא בתרגום לגרמנית בחודש ספטמבר 1996³. פתח בדיון השבועון רב היוקרה Die Zeit המופיע בהמבורג ותפוצתו קרובה לחצי מיליון עותקים. עורך מדור הספרות הפוליטית של השבועון פתח את הדיון בקביעה ש"הוויכוחים ההיסטוריים הגדולים מתחילים תמיד בפרובוקציה". כך בראשית שנות השישים, אחרי הופעת ספרו של פריץ פישר (Fischer), שקומם את ההיסטוריונים השמרנים בשל הטלת האחריות למלחמת-העולם הראשונה על המדינאים והצבא הגרמניים⁴, וכך במקרה של "פולמוס

¹ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Alfred A. Knopf, 1996 (Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*)

² Report by Maria Mitchell and Peter Caldwell, list H-GERMAN (Dan Rogers, editor) <HGERMAN@MSU.EDU> 11 april, 1996. (באינטרנט).

³ *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewoehnliche Deutsche und der Holocaust*. Aus dem Englischen von Klaus Kochmann; Berlin: Siedler Verlag, 1996.

⁴ Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18*, Duesseldorf: Droste Verlag, 1962.

ההיסטוריונים" שנפתחה בשנת 1986 על-ידי מכתב למערכת של ארנסט נולטה (Nolte) ותגובתו של יירגן האברמס (Habermas).⁵

עתה, עשר שנים לאחר מכן, ניתן האות לפולמוס היסטוריונים שני וחרף יותר [...] חרף כל הנימוקים [נגד התיזות של גולדהאגן] זהו ספר חשוב מאוד וראוי לוויכוח. [...] אחרי ימי הזיכרון למלאת חמישים שנה לסיום המלחמה, היו רבים בארצנו בטוחים כבר שהתפטרו סוף-סוף מן הנושא הכאוב וניתן מעתה להתמסר ללא משא זה ל"נורמליות" החדשה. והנה מופיע עתה מרצה מבריק מהרווארד ומלמדנו, שעוד זמן רב לא נוכל להשתחרר מן הפרק המזווע ביותר של עברנו.⁶

תגובות נזעמות ראשונות בעיתונות הגרמנית חלקו על הקביעה שהספר חשוב וראוי לוויכוח. מבחינה אחת לפחות יש אכן, עד כתיבת שורות אלה, דמיון רב בין "פולמוס ההיסטוריונים" דאז לוויכוח על ספרו של גולדהאגן: שני הוויכוחים התנהלו ומתנהלים באמצעי התקשורת הכלליים, בעיתונות היומית והשבועית בעלת התפוצה ההמונית – והיום, יותר מאשר אז, גם ברדיו ובטלוויזיה – ולא בכתבי-העת המקצועיים של היסטוריונים מלומדים. עוד יותר מאשר בשנים 1986/7 נוטלים היום עיתונאים ופובליציסטים את רשות הדיבור. בכתבותיהם הראשונות ניתן למצוא את ביטויי הפסילה החריפים ביותר, לעתים בניסוחים שהם "מפוקפקים" בלשון המעטה. כך למשל במאמר של אחד מעורכי Frankfurter Allgemeine Zeitung המכובד, הקובע בפסקנות ש"כל זה אינו חדש" ומתפלא "על החוצפה" (die "Chuzpe" במקור הגרמני) שבה מתעלם גולדהאגן מן "הממצאים הרבים של הספרות במדעי הרוח".⁷ Frankfurter Rundschau "המתחרה משמאל" של עיתון זה, מפורש עוד

⁵ ראה: "Historikerstreit". *Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der ationalsozialistischen Judenvernichtung* Muenchen: Piper, 1987; Richard J. Evans, In *Hitler's Shadow, West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*, New York: Pantheon Books, 1989

⁶ Volker Ullrich, "Hitlers willige Mordgesellen", *Die Zeit*, 12 April, 1996. Reprinted in

Julius H. Schoeps (hg.), *Ein Volk von Moerdern? Dokumentation zur Goldhagen Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*, Hamburg: Hoffman & Campe, 1996.

(להלן: שפס). כמה מן המאמרים נערכו כנראה על ידי מחבריהם לפני שהודפסו באוסף זה (הם מצוטטים כאן על פי הנוסח המתוקן שבספר).

⁷ Frank Schirrmacher, "Hitlers Code", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15.4.1996 בתוך שפס, עמ' 105.

יותר: "בוויכוחים בארה"ב שואלים עד כמה רק לעתים רחוקות מה באמת חדש (בספרו של גולדהאגן; א.ב.), כי הוויכוח הרי מתנהל לרוב בקרב לא-היסטוריונים יהודים, משמע עיתונאים ובעלי טורים, בינם לבין עצמם"⁸.

מסתבר שהניסיון להשתיק בטיעונים מסוג זה את הדיון בספרו של גולדהאגן על הסף לא הצליח. מאז שנכתבו המאמרים המזלזלים הראשונים מוצפת העיתונות הגרמנית במאמרי תגובה, פרי עטם של היסטוריונים, אנשי מדעי המדינה וסתם קוראים מן השורה. ביקורו של המחבר בגרמניה בראשית ספטמבר 1996 הפך למסע פרסומי אדיר לספרו, שתפוצתו מגיעה בעת כתיבת שורות אלה להרבה מעל למאה אלף עותקים. במשך שבוע ימים עקבו אמצעי התקשורת אחר הופעותיו בערים שונות לפני קהל של אלפי אנשים. ויכוחיו עם בכירי ההיסטוריונים הגרמנים שודרו בטלוויזיה, ולדעת רוב הפרשנים הפך הביקור ל"מסע ניצחון". גם אחר עזיבתו את גרמניה המשיכו כלי התקשורת לדון במה שהפך בינתיים ל"תופעת גולדהאגן". עתה כבר אין מתווכחים על תוכן ספרו וטיעוניו, אלא על משמעות תגובות הקהל הגרמני לרבדיו השונים על הספר ועל מחברו. אולם זהו נושא בפני עצמו, ובוודאי עוד ידובר בו. כאן ברצוני לעסוק בעיקר בעמדותיהם של ההיסטוריונים הגרמנים לגביהן.

הפוסלים על הסף

גם בין ההיסטוריונים הגרמנים ניכרה תחילה מגמה לפטור את הספר של גולדהאגן כפרי בוסר יומרני של דוקטורנט צעיר שלא היה ראוי לתואר, לא כל שכן לפרס שהוענק לו בהרווארד. אברהרד יַקֵּל (Jaeckel) אחד הבולטים בין חוקרי האידיאולוגיה והמשטר הנאציים, הקדיש לו מאמר קצר יחיד תחת הכותרת "פשוט ספר גרוע", ועד לכתיבת שורות אלה לא חזר להשתתף בוויכוח. יקל פוסל את ספרו של גולדהאגן מכל וכל, בעיקר בגלל ההכללה של כל הגרמנים כאנטישמים "סלקנים".

תמיד מדובר על הגרמנים [...] אם לא כולם הרי הרוב המכריע. הם שרצו בכך, על כן הגיעו לרצח ההמוני [...] גולדהאגן חוזר ואומר שיש לבחון את הגרמנים והאנטישמיות שלהם, לפני ובזמן התקופה הנאצית, "בחינה אנתרופולוגית". בכך הוא מגלה את עיקר גישתו. תחת המונח אנתרופולוגיה ניתן להבין דברים שונים. היא גם חלק של הביולוגיה הבודקת את התכונות המורשות, ולא הנרכשות, של בני-האדם. מכך צמחה תורת הגזע וממנה האנטישמיות הגזענית. גולדהאגן מביא עצמו לקרבה מסוכנת אל אותו קולקטיביזם ביולוגיסטי⁹.

⁸ Frankfurter Rundschau, 12.4.1996

⁹ Eberhard Jaeckel, "Einfach ein schlechtes Buch", *Die Zeit*, 17.5.1996,

נוסף לטיעון עקרוני ומרכזי זה מבקר יקל את הסגנון היומרני והמתנשא שנוקט גולדהאגן בספרו כלפי היסטוריונים וחוקרים שקדמו לו, את ההתעלמות מעבודותיהם או השימוש הסלקטיבי בהן, כמי ש"קוטף לו מן הספרות (בעיקר הישנה יותר) את מה שמתאים לו". סקירה זו אינה מתכוונת להיות עוד רשימת ביקורת של ספרו של דניאל גולדהאגן או כתב-הגנה כנגד מבקריו שעמדותיהם מובאות כאן. אולם מאחר ששני הטיעונים שטען יקל חוזרים שוב ושוב במאמרי הביקורת, בניסוחים שונים ולעיתים בחריפות רבה יותר, מן הדין להתעכב עליהם על סמך עיון מדוקדק בספר, הן במקור והן בתרגומו לגרמנית.

האשמת המחבר ביומרות ובהתנשאות אינה חסרת יסוד. החל במבוא ולאורך פרקי הספר ניתן למצוא ביטויים בוטים ואף שחצניים, המקילים על מלאכתם של מבקריו. והרי אין זה דבר קל ערך כאשר דוקטורנט צעיר יחסית טוען כנגד היסטוריונים בעלי שם, שהקדישו הרבה שנות חיים לחקר השואה והמשטר הנאצי והגיעו גם להישגים חשובים, שהחמיצו את העיקר, ומכריז על ספרו כעל רביזיה ההכרחית של כל מה שנכתב עד כה: "כדי להסביר את פשר השואה דרושה בדיקה מחדש יסודית של כל מה שנכתב עד כה. הספר שלפנינו הוא הבדיקה הזאת"¹⁰. משפטים כאלה ודומיהם חוזרים ומצוטטים על-ידי מבקריו של גולדהאגן. הם מצדם מאשימים אותו שביסס את טיעונו בעיקר על ספרות המחקר, ולא, כראוי להיסטוריון (ובוודאי בעבודת הדוקטור שלו), על גילויים חדשים בתעודות ומקורות ראשוניים. כפי שמודים גם כמה מן המבקרים, אין טענה זו נכונה. גם יקל, שהוא פרופסור באוניברסיטת שטוטגרט, מספר על הזמן הרב שהקדיש גולדהאגן לחיפוש בארכיון תיקי המשפטים בלודוויגסבורג השכנה. הוא הרבה להיפגש עמו והעניק לו הדרכה ועידוד. עיון בספר אכן מגלה שגולדהאגן שאב מפרוטוקולים של החקירה ודיוני בתי-המשפט שלאחר המלחמה את רוב התיעוד על מעשי ההתאכזרות והקטל של יחידות המשטרה הגרמנית בשטחי הכיבוש, במחנות-העבודה ובעת צעדות-המוות בסוף המלחמה. גם כמה ממבקריו מודים שפרקים אלה מהווים חידוש בספרות המחקר ומגלים פרטים בלתי ידועים עד כה. אך כפי שיוסבר להלן, הם חלוקים בדעותיהם על ערך התיאור המפורט של מעשי הזוועה ותרומתו להבנת ההתרחשות ההיסטורית.

בתוך שפס, עמ' 187-192. תרגום המונח "eliminationist" הוא בעייתי. בתרגום הגרמני של הספר נקוט המונח "eliminatorisch". תרגום עברי המתקרב אל המשמעות שמעניק גולדהאגן בספרו לפועל "eliminate" הוא לדעתי "לסלק", בכל דרך אפשרית: הגירה, גרוש ולבסוף גם השמדה פיזית.

Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, p. 9.¹⁰

היסטוריון שבוודאי מחשיב את ערך המקור הזה הוא וולפגנג שפּלר (Scheffler) אחד ההיסטוריונים הגרמנים הראשונים שפרסם מאמרים וגם ספר לימוד עם אוסף תעודות בנושא השואה שהופץ בעשרות אלפי עותקים. במשך למעלה משלושים שנה הופיע שפּלר כעד מומחה במשפטים נגד פושעים נאצים בגרמניה ובארצות אחרות. עתה הוא מעיד על עצמו במאמר ביקורת קטלני נגד גולדהאגן כ"מי שכמעט כל חייו המקצועיים עסק בתיקי מוסדות החקירה הגרמניים לצורך גילוי פשעי האלימות הנצינול-סוציאליסטיים, ומודע מזמן לעובדה שלעתים פעורה תהום עולמית בין הידע הנובע מתעודות אלה ומצב המחקר שזכה לפרסום". שפּלר אמנם מאשר שגולדהאגן בדק את התיקים, אך טוען נגדו שאינו מוכן "להשתקע במחשבתו בנסיבות הזמן ולהבין אותן [...] אלא הולך אחר משפטיו הקדומים ועל כן איננו מבין דבר [...] הוא משתמש בתיקים אלה כמו במחצבה, לפי הכלל: 'העיקר שזה מתאים לתיזות העיקריות שלי'¹¹.

שאר טיעונו של שפּלר מסתכמים בפסילה כוללנית של הספר, אף שהוא מבטיח התמודדות מדעית עם תוצאות חקירותיו של גולדהאגן בספרות המקצועית. נימת הדיון הבוטה והמזלזלת מגלה תחושת עלבון, שייתכן שהיא גם הסיבה לשתיקתם המוחלטת בוויכוח הזה, לפחות עד כתיבת שורות אלה, של כמה מן ההיסטוריונים הבולטים של המשטר הנאצי והשואה, כמו הרמן גראמל (Graml) או וולפגנג בנץ (Benz).

פער הדורות ההיסטוריוגרפי

אולם רוב ההיסטוריונים הגרמנים העוסקים בחקר הנאציזם והשואה לא הסתפקו בפסילה קטגורית וחד-פעמית. גם אלה שהקדישו לספרו של גולדהאגן מאמרי ביקורת עניינית, המהולה לא אחת גם בהערכה חלקית חיובית, מסתייגים מן היומרה המתנשאת שבה הוא מציג את ממצאיו ומסקנותיו. בכל זאת הם מוצאים אותם ראויים להתייחסות רצינית. מבחינה זו אכן הצליח עורך Die Zeit במשימתו המוצהרת, לעורר דיון מקיף ומעמיק בשאלה המרכזית שמציג דניאל גולדהאגן: מה הניע אלפי ועשרות אלפי "גרמנים רגילים לגמרי" לבצע מעשים זוועתיים באכזריות ואף בתאוות רצח, ומיליונים רבים ראו, שמעו או ניחשו את המתרחש בשתיקה שלרוב היתה בה גם הסכמה?

רוב המתדיינים מודים, לפחות במידת מה, שאת הבעיה הזו הדחיקו החוקרים הגרמנים לפחות עד ראשית שנות השמונים, וגם לאחר מכן לא הציגו אותה בחריפות הראויה. למעשה

¹¹ Wolfgang Scheffler, "Ein Rueckschritt in der Holocaustforschung", *Der Tagesspiegel*, 3.9.1996.

ניתן לקבוע שבמשך כעשרים שנה לאחר תום המלחמה לא התקיים כלל בגרמניה מחקר היסטורי ראוי לשמו על השואה. היסטוריונים גרמנים ותיקים שעסקו בתקופה הנאצית שאך זה נסתיימה, ביניהם גם יהודים ששבו מארצות גלותם, העדיפו לעסוק בגילויי ההתנגדות או בהכללות אפולוגטיות של "הקטסטרופה הגרמנית". רק אחרי שדור צעיר יותר של היסטוריונים, ילידי שנות השלושים ברובם, תפסו את מקומם באוניברסיטאות, החלו להופיע מחקרים על רדיפת יהודי גרמניה והשואה של יהדות אירופה. מאז מהווים מחקריהם חלק חשוב בהיסטוריוגרפיה הבינלאומית של חקר המשטר הנאצי והשואה. אולם הקו המאפיין הבולט, אף כי לא הבלעדי, של המחקר הגרמני עד לעת האחרונה היה ההתרכזות בתיאור המוסדות ודפוסי המינהל הביורוקרטי של הרייך השלישי¹². הסבר חלקי לכך ניתן אולי למצוא בעובדה שרוב ההיסטוריונים שעסקו בנושאים אלה דגלו בגישת זרם ה"היסטוריה החברתית" שמרכזו בגרמניה באוניברסיטת בילפלד (Bielefeld) והשפעתו היתה רבה בשנים ההן על ההיסטוריונים הגרמנים. מה שמכונה הגישה ה"פונקציונליסטית" או ה"סטרוקטורלית" בוויכוח סביב ה"פתרון הסופי" משתלב היטב בתפיסה הכללית של אסכולה זו, גם אם אינו נובע ממנה בהכרח.

בחיבורים הראשונים מאותה תקופה שדנו ברדיפת יהודי גרמניה והשמדתם מתבטאת אותה גישה בהתרכזות סביב מערכות החוקים והגזירות והמאבקים סביבם במערכות השלטון והמפלגה הנאצית¹³. רק מאוחר יותר הצטרפה לכך "ספרות זיכרון" מקיפה שעסקה בגורל היהודים כאובייקטים וקורבנות הרדיפות, בעיקר במישור המקומי והמחוזי. מספר הפרסומים האלה הגיע לאלפים והם ממשיכים להופיע גם היום. אין לזלזל בכוונות הטובות המנחות חוקרים ו"קבוצות מחקר" מקומיים להקים יד ולשחזר את גורל הקהילות היהודיות שחיו ונכחדו בעירם או עיירתם, אולם רק מיעוט מבין פרסומי זיכרון אלה עומדים בקריטריונים של מחקר ותיאור היסטורי מדעי. היסטוריונית גרמנייה מוניקה ריקרץ (Richarz) בת-סמכא בתולדות יהדות גרמניה, ציינה גם את הבעייתיות של רוב הפרסומים האלה:

¹² דוגמאות בולטות של גישה זו הם:

Martin Broszat, *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner Muenchen: Deutsche Taschenbuch Verlag, 1969; Hans ,inneren Verrfassung Stuttgart: Deutsche Verlags ,Mommsen, Beamtentum im Dritten Reich Anstalt, 1966.*

¹³ ראה חיבורו החלוצי של אדם שעדיין מרבים לצטטו:

Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Duesseldorf: Droste Verlag, 1972

מאמצי החוקרים והמוסדות המקומיים התומכים בהם לא מבטיחים את הגילוי המלא של כל האספקטים של העבר הנציונל-סוציאליסטי של המקום. להפך: בולטת המגמה הפוליטית של המחברים להעביר את העניין מן ההיסטוריה של הפושעים-המבצעים (Taeter, בתרגום האנגלי perpetrators; א.ב.) אל זו של הקרבנות. הם מתארים בפרטי פרטים את תולדות רדיפת היהודים במקום ומנסים לגלות את שמות כל המגורשים אל המוות. אולם שמות המבצעים המקומיים כמעט אינם מוזכרים. היו פושעים, אך איש לא ביצע אותם – מעשי פשע ללא פושעים. [...] זריקת האור על הקרבנות מאפשרת להסתיר בצל את הפושעים. באופן זה הופכת ההיסטוריה היהודית לעלה תאנה¹⁴.

רק בזמן האחרון ניתן לציין שינוי כיוון מסוים בעבודותיהם של היסטוריונים גרמנים צעירים יותר, רובם ילידי שנות החמישים. גם בתחום ההיסטוריה המקומית הופיעו חיבורים המציגים שאלות על מעשיהם של הרודפים והנהנים מרדיפת היהודים ונישולם מנכסיהם. נראה בעליל שלדור הנכדים יש פחות עכבות מאשר לדור הבנים, והוא חש עצמו חופשי יותר להתחקות אחר מעשיה ויחסיה של כלל האוכלוסייה הגרמנית בעת השלטון הנאצי. אם היתה דרושה הוכחה לכך בא הוויכוח סביב ספרו של גולדהאגן וסיפק אותה, לא רק במישור האקדמי אלא גם במישור הציבורי הכללי.

ציר הוויכוח: האנטישמיות והשואה

גם היסטוריונים מן הדור הצעיר נטו תחילה להמעיט מערכו המדעי של הספר, וסברו שניתן לפטור אותו בקלות יחסית. למרות זאת חשו לפחות חלק מהם מוקדם למדי באתגר המוסרי והמדעי שהוא מציב לפניהם. אין אפשרות לפרט בסקירה זו הרבה מן ההתבטאויות הרבות בוויכוח שהתנהל במשך ארבעה או חמישה חודשים בעיתונות הגרמנית לפני שהופיע התרגום הגרמני, ונעסוק על כן רק בכמה מן ההיסטוריונים הידועים יותר. אחד מהם הוא נורברט פריי (Frei), יליד 1955, שנתמנה לאחרונה לפרופסור להיסטוריה באוניברסיטת בוכום. במאמרו הראשון התייחס פריי בביטול ל"תיזות המצלצלות" שגולדהאגן נזקק להן "כדי להישמע בשוק אמצעי התקשורת רב-המתחרים של שנות התשעים" ולמבצע המכירות של המו"ל האמריקני, שבו הבליטו ברעשנות את "הפרובוקציה של גולדהאגן". עם זאת ממקד פריי בבהירות את הנושא המרכזי השנוי במחלוקת:

¹⁴ Monika Richarz, "Luftaufnahme -- oder die Schwierigkeiten der Heimatforscher mit der juedischen Geschichte," *Babylon, Beitrage zur juedischen Gegenwart*, 8/1991, p. 30

תיאורו המקיף של דניאל גולדהאגן מונחה ביסודו על-ידי רעיון אחד, שאותו הוא מפתח בחריפות רבה, לעתים גם בטיעונים החלטיים ובפסקנות מעוררת רתיעה. כל המחקרים על מדיניות-היהודים הנאצית נגועים בחוסר החשבה בולט של עוצמת השפעתה של השקפת העולם האנטישמית¹⁵.

אך אחרי שפריי מבקר בכמה משפטים את מה שנראה בעיניו "תיזה של הדרך הגרמנית הייחודית המובלת לקיצוניות", הוא מבליט את חשיבות הפרקים המתארים את מבצעי הרצח של יחידות המשטרה וזוועות מחנות-העבודה וצעדות המוות, הוא קושר את ההלשנות שאיימו על יהודים מסתתרים בגרמניה ועל אלה שעזרו בידם "עם אותה 'מנטליות של רצח-העם (Mentalität des Genozids)' שגולדהאגן טוען בצדק שהיתה נפוצה מאוד בגרמניה – בוודאי יותר נפוצה משתיארה זאת היסטוריוגרפיה אשר ניסתה להדחיק את רמת ההזדהות עם היטלר והמשטר הנאצי¹⁶.

פריי היה בין הראשונים שנענו ליוזמת עורך Die Zeit, ומאמרו הקצר יחסית הפנה את הדיון בעיקר אל המישור הציבורי-פוליטי. היסטוריונים אחרים, באותו עיתון או באחרים, הקדישו הרבה יותר מקום לסתירת טיעונו של גולדהאגן בחלקים הראשונים של ספרו, שנועדו לבסס את התיזה של "אנטישמיות סלקנית" ולשרטט את התפתחותה ההיסטורית מאז המאה ה-19, לא רק כהמשך לשנאת היהודים הנוצרית המסורתית, אלא כפיתוח גרמני ייחודי. ביקורת זו לא קשה במיוחד: פרקים "פרה-היסטוריים" אלה הם, גם לדעתי, החלשים ביותר בספר, ובצדק טוענים המבקרים שהם מבוססים בעיקר על ספרות המחקר, בעיקר זו המוקדמת יותר, על תולדות האנטישמיות. חרף הכחשותיו של גולדהאגן בתשובה למבקרו, גם ההקבלה לתפיסה "ממרטין לותר" שהיתה נפוצה בשנות השלושים והארבעים אינה בלתי מוצדקת. הכחשותיו של גולדהאגן את טענות מבקריו שאין הוא גורס "אופי לאומי" גרמני אנטישמי, אלא עוסק ב"מנטליות" של הגרמנים והתפתחותה בתקופה הנתונה, אינן משכנעות. כיצד אפשר ליישב את קיומה של "מנטליות" כזאת, היכולה להישאר רדומה במשך עשרות שנים של רגיעה ולהתפרץ בלי מעצורים, כאשר משטר אנטישמי-גזעני מסלק את הסכרים המוסריים המקובלים, עם "תעודת הכשר" הכוללנית שמעניק גולדהאגן לגרמנים הדמוקרטים וה"מטוהרים מנאציזם" בימינו?

ברור שגולדהאגן נזקק לפרקים התיאורטיים-ההיסטוריים האלה כדי להוכיח את קיומו של סוג אנטישמיות ייחודי בחברה הגרמנית. לזו הוא מעניק את התואר "אנטישמיות סלקנית", אך

¹⁵ Norbert Frei, "Ein Volk von 'Endloesern'?", *Sueddeutsche Zeitung*, 13/14.4.1996, עמ' 93-98.

¹⁶ שם

אינו טורח, כפי שטוענים כנגדו בצדק, להעמידה במבחן ההשוואה עם האנטישמיות במדינות אחרות, אף שהוא מודה בקיומה שם. לשיטתו דרוש לו הדבר כדי להסביר את אכזריות ה"גרמנים הרגילים" בביצוע מעשה הרצח. בעצם אין כל צורך בטיול ההיסטורי הארוך אל העבר כדי לבסס את התיזה המרכזית שבספר, שלפיה היו "מבצעיו מרצון של היטלר", אותם עשרות או מאות אלפי ה"גרמנים הרגילים" שביצעו את מעשי הזוועה "בשטח", מונעים על-ידי אנטישמיות. הוויכוח בקטע המרכזי הזה מתעלם לעתים משוני התפיסות ושיטות המחקר בין גולדהאגן הסוציולוג ובין ההיסטוריונים החולקים עליו. אלה טוענים כנגדו שאין הוא מוכיח כלל את התיזה המרכזית הזאת ומטיל את חובת ההוכחה על מי שחולק עליה. יש בטיעון זה התעלמות מן ההבדל בין שיטות המחקר ההיסטורי לאלה הנקוטות בידי סוציולוגים-אנתרופולוגים או אנשי מדעי-המדינה. לפי קני-המידה המתודולוגיים של גולדהאגן מהווה החומר התיעודי הרב ממשפטי פושעי המלחמה "מדגם מקרי מייצג" של כלל ה"גרמנים הרגילים". על כן מותר לבנות על בסיס זה "מודל קוגניטיבי" מכליל, ולהסיק שכל ה"גרמנים הרגילים" או רובם היו תפוסים באותן דעות ורגשות אנטישמיים. מכך הוא מסיק שהיו מתנהגים באופן דומה אילו הוטלו מעשי הרצח ההמוני עליהם. אפשר לחלוק אולי על ההנחה שזה אכן "מדגם מייצג", אך מבחינה מתודולוגית אימננטית אין הוא רואה צורך בהוכחה נוספת, ומי שלא מקבל זאת חייב, לדעתו, להציג "מדגם" אחר ו"מודל" אחר.

היסטוריונית גרמניה אחת שעמדה על "האתגר המתודי [...]" שמעמיד ספרו של גולדהאגן בפני מדע ההיסטוריה" היא אינגריד גילכר-הולטי (Gilcher-Holtey), ילידת 1952, פרופסור להיסטוריה כללית באוניברסיטת בילפלד. תוך שהיא חולקת על פסילתו הפסקנית של יקל את הספר כ"חזרה אל מצב המחקר של שנות החמישים וכסטריאוטיפי הפרימיטיבי מכולם", היא מאשימה את ההיסטוריונים המקצועיים הנמנעים מלהתמודד באופן אינטנסיבי עם המתודה, החדשנית לדעתה, של גולדהאגן:

המחבר רוצה להסביר את השואה על-ידי גילוי המבנה ההכרתי (kognitive Struktur) והמנטליות של הרוצחים. מה הריץ אותם? מה הסמיך אותם לבצע רצח המוני? למה וכיצד היה זה אפשרי לבטל את תוקף איסור הרצח של האתיקה הנוצרית? [...] המבט האנתרופולוגי שמפנה המחבר על נשוא מחקרו מודרך על-ידי שיטת הסבר של היסטוריה מנטלית, שעד כה לא הרבו ליישמה בחקר האנטישמיות והנציונל-סוציאליזם. אין ספק שחקרו את השקפת העולם והמוטיבציות של נושאי התפקידים הנאציים, אבל המבנה הקוגניטיבי והמנטלי של ה"גרמנים הרגילים" שפעלו במנגנון ההשמדה לא נחקר עד כה באופן שיטתי. [...] מנקודת מבט זו מהווה קביעת הסיבה הנתונה בוויכוח של גולדהאגן הצגת

שאלה חדשנית, והתיזות שלו כופות את ההתמודדות עם ממד של הסבר הביצוע וההסכמה לרצח היהודים שעד כה לא הועמק די צורכו¹⁷.

למרות קביעתה של גילכר-הולטיי ש"המחבר אינו שואף להסבר חדש של התהליך הפוליטי שהוביל להשמדת היהודים ולתיעוש הרצח ההמוני, ואין לו עניין בתרומה נוספת למריבה בין "אינטנציונליסטים" ו"סטרוקטורליסטים", עובדה היא שראשי האסכולה ה"פונקציונליסטית" בגרמניה חשו עצמם מותקפים והתייצבו בראש המערכה נגד גולדהאגן וספרו. הבולט ביניהם הוא ההיסטוריון הוותיק הנס מומזן (Mommsen) מאוניברסיטת בוכום, ללא ספק איש רב זכויות, שפרסם מחקרים רבים על עליית המשטר הנאצי ותפקודו ונחשב בעיני רבים לאחד החוקרים הגרמנים החשובים ביותר בנושאי השואה.

התנגדות ה"פונקציונליסטים" אינה מקרית, כמובן. בוויכוח על ראשיתו של "הפתרון הסופי" פיתחו מומזן ותומכיו את התיאוריה של "הקצנה מצטברת" של רדיפת היהודים, שהובילה מתוך דינמיקה פנימית המניעה כביכול את עצמה, ללא תכנון מראש וללא פקודה מפורשת, אל הרצח ההמוני. מה שדחף את התהליך קדימה היה, לפי הסבר זה, שאיפת היעילות הטכנוקרטית של מנגנוני המדינה והמפלגה הנאצית, שהתחרו ביניהם על הערכת הממונים עליהם והיטלר בראשם, על תרומתם לפתרון ה"בעיה היהודית". מהלך המלחמה, שבה הגדילו הנצחונות והכיבושים של השנים הראשונות את מספר היהודים שבתחום שליטת הנאצים, יצר את התנאים שאפשרו את הרצח ההמוני. במודל הסברתי זה נועדה לדבקתם הרעיונית, ובמיוחד לאנטישמיות, של הביורוקרטים החרוצים במלאכתם, חשיבות משנית לכל היותר, אם בכלל.

שלושה חודשים אחר שנפתח הוויכוח ב-Die Zeit הגיב עליו מומזן במאמר עקרוני ארוך, שבו הוא מועיד לאידיאולוגיה האנטישמית חשיבות הרבה יותר גדולה מאשר בחיבוריו משנות השבעים והשמונים. מן התהודה הרבה של ספרו של גולדהאגן "קודם כל בארצות-הברית אך גם בארצות מערב אחרות", מסיק מומזן:

אנו למדים שההשפעה החוזרת המוסרית של רצח היהודים הגרמני נמשכת גם אחרי עשרות בשנים. איך שלא נעריך את הספר, שמבחינות רבות מפגר אחר מצב המחקר העדכני, הריהו מאלץ אותנו להתמודד מחדש עם השאלה, כיצד התאפשר בארץ תרבותית כמו שלנו [...] החיסול של מיליוני בני-אדם, בראש וראשונה של יהודים, מבלי שייעשו ניסיונות רציניים לעצור את הפשע. את זאת שהאפליה הנרחבת של האוכלוסייה היהודית תוביל לבסוף

Ingrid Gilcher-Holtey, "Die Mentalitaet der Taeter", *Die Zeit*, 7.6.1996, ¹⁷ בתוך שפס, עמ' 210-213.

להשמדתה יכלו בעלי ראייה חדה להסיק מתוך תעמולת ההסתה האנטישמית הבלתי מרוסנת של המשטר, ומתוך הציניות והשנאה שליוו את ההחרמה והדחיקה החברתית שהתבצעו לעיני הכול [...]. האיום בהשמדה היה שייך זה זמן רב למילון האנטישמיות הגזענית [...] המשטר הנאצי סילק אחרי 1933 את המגבלות החוקיות נגד האיום באלימות וביצעו נגד אזרחים יהודים [...] שהתעמולה האנטישמית חסרת המעצורים הפכה אותם, כפי שכבר קבעה חנה ארנדט (Arendt) לחסרי מגן (vogelfrei) במלא מובן המלה¹⁸.

הסתמכותו של מומזן על חנה ארנדט חוזרת בראיון מאוחר יותר, שבו הוא מזדהה כ"מחויב לקווי הפירוש המסובכים של התיזה של חנה ארנדט על הבנליות של הרשע, שכנראה קשים מדי עבור הציבור הרחב, בעוד שהרדוקציה על האנטישמיות הטהורה שמבצע גולדהאגן היא פתרון שהוא יחסית חסר בעיות"¹⁹. הפופולריות המחודשת של חנה ארנדט בגרמניה חורגת ממסגרת סקירה זו וראויה אולי לבחינה מיוחדת. ניתן רק לשער, שלהקשר הפוליטי של גרמניה "המאוחדת מחדש", שבה מנציחים יחד את "קורבנות משטרי האלימות" של הנאצים ושל ה"רפובליקה הגרמנית הדמוקרטית" (DDR), יש חלק בכך, כפי שתרום ההקשר הפוליטי של המלחמה הקרה בשנות החמישים והשישים לפופולריות של תורת "הטוטליטריות" של ארנדט. מכל מקום, ברור שספרה השנוי במחלוקת של ארנדט תואם את התיזה ה"פונקציונליסטית", המטילה את עיקר האשמה ברצח ההמוני על ביורוקרטים מדרג בינוני שאפילו לא מוכח ש"מילאו פקודות". אחד הפרשנים של המחלוקת סביב גולדהאגן באגף השמאלי שם את האצבע על הקשר הזה במלים בוטות:

חנה ארנדט סיפקה בשנת 1964, עם התיאוריה של "הבנליות של הרשע", את ההסבר הדרוש [...] האחריות לטרור הנאצי לא חלה על שפלות האופי והמוסר של הגרמנים אלא על היותם רתומים בתוך מנגנון ביורוקרטי טוטליטרי. הסטריאוטיפים של "הפושע ליד שולחן הכתיבה", החותם ללא היסוס רגשני על פסקי-דין לרצח וגירוש, ושל "מנטליות מנהלי החשבונות" של מקבלי פקודות בפעילותם השגרתית עשו קריירה בתור דגמים של הסבר,

¹⁸ Hans Mommsen, "Schuld der Gleichgueltigen", *Sueddeutsche Zeitung*, 20.7.1997

¹⁹ Idem, "Im Raederwerk", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 7.9.1996 מתכוון כמובן לספרה של חנה ארנדט. *Eichmann in Jerusalem, A Report on the Banality of Evil*, New York: The Viking Press, 1963. עם מבוא נרחב, ביקורתי במקצת, של הנס מומזן:

H. Ahrendt, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalitaet des Boesen*. Mit einem einleitenden Essay von Hans Mommsen, Muenchen: Piper, 1986.

וכך נעלמו הרשע והגרמני המכוער [...] דבר זה מסביר את ההצלחה הנמשכת עד היום של התיזות של ארנדט בגרמניה; במקומות אחרים בקושי לקחו את הקשקוש הבנליסטי הזה ברצינות, כי הרשע לעולם אינו בנלי.²⁰

במאמר אחר מכיר מומזן בהישגו של גולדהאגן ש"הבליט בעקשנות שביצוע השואה היה מלאכתם של קבוצת אנשים בעלת היקף עצום וששמירת הסוד היתה בלתי מספקת", אך עומד על דעתו ש"רוב האוכלוסייה לא ידע על הפשעים או לא עמד על מלוא היקפם"²¹.

על כן נסיונו של גולדהאגן להסיק מסקנות מן המספר הגדול של מבצעי השואה הפעילים כלפי כלל האומה, ולהאשימה בהסכמה מודעת, מסייע, מבחינה מתודית, רק מעט [...] יותר הגיוני לנתח את המישור הבינוני, כלומר את המנטליות של "פושעי שולחן-הכתיבה", שעוצבה על-ידי פרפקציוניזם ביורוקרטי [...] הדחף האמיתי לשואה יצא מן האנטישמים הקנאים, שהיוו גם בקרב המפלגה מיעוט של עשרים אחוז לכל היותר, ואלה מצאו ממליצים בולטים בהיטלר ובהימלר ובכלל במנהיגות הנאצית [...] המיעוט של אנטישמים גזעניים קנאים [...] המריץ תמיד מחדש את ההקצנה המצטברת שאפיינה את המשטר [...].

על פי שיטת הבחינה הדיפרנציאלית של חקר השואה המאוחר מופיעה האנטישמיות כתנאי הכרחי, אך בשום פנים לא כתנאי מספיק לביצוע ה"פתרון הסופי". "המבנה של מוסדות במצב של פירוק המכוון להתחרות מתמדת [...] הוביל לכיוון, אשר בסופו עמדה בהכרח השמדת היהודים. על כן נועדה לגורם הביורוקרטי-מינהלי לפחות אותה החשיבות כמו לשנאת היהודים המחרפה של הצמרת הנאצית."²²

הקורא הקשוב ימצא בניסוחים האלה של מומזן הבדלים לא מעטים, לפחות בשימת הדגשים, בהשוואה למאמרו מראשית שנות השמונים, שבהם יחפש לשווא ניסוחים כגון "האנטישמיות היתה תנאי הכרחי, אך לא תנאי מספיק" להשמדת היהודים.²³ התיזה הפונקציונליסטית המעיטה מחשיבות הגורם האידיאולוגי והאנטישמיות בכלל זה. אולם במחקרי השנים

²⁰ Mathias Broeckers, "Das Boese ist niemals banal," *Tageszeitung*, 10.9.1996

²¹ Hans Mommsen, "Die duenne Patina der Zivilisation", *Die Zeit*, 30.8.1996.

²² ש ם

²³ ראה: Avraham Barkai, "Regierungsmechanismen im Dritten Reich und die 'Genesis der Endloesung'," *Jahrbuch des Instituts fuer deutsche Geschichte*, XIV, Tel Aviv, 1985, pp. 371- 384, especially p. 379f. Idem "The Fuehrer pp. 291- ,1986State: Myth and Reality," *Studies in Contemporary Jewry*, II, 298.

האחרונות הבליטו חוקרים צעירים יותר, רובם גרמנים, את ההסכמה הרחבה באוכלוסייה הגרמנית, שגברה והלכה עם הישגיו הכלכליים והפוליטיים של המשטר וכללה גם הזדהות רעיונית, בהשפעת מערכת מפותחת של אינדוקטרינציה מגיל צעיר ביותר. כפי שצוין לעיל, חוקרי "דור הנכדים" העזו יותר מקודמיהם לשאול את השאלות המהותיות. כך גילו גם את הקונצנזוס הרחב לרדיפת היהודים וגירושם ואת הנאת "הגרמנים הרגילים" מפירות השוד של ה"אריזציה". השתתפות הצבא הגרמני בתהליך ההשמדה, במישור הפיקודי וגם בביצועו בפועל, הוכחה אף היא בשנים האחרונות. על כן גם ספרו של גולדהאגן עורר אצלם הרבה פחות התנגדות רגשית ועניינית.

דוגמה אחת להבדלי גישה אלה הוא ויכוח בין מומזן לפריי בראיון עיתונאי משותף²⁴. מומזן דחה את האשמת "הפונקציונלביטים בכך ששכחו כאילו את הפונקציה של האנטישמיות – מובן שלא דיברו תמיד בפרטי פרטים על דבר מובן מאליו זה כתנאי מוקדם, אבל עכשיו משתרש הרושם המוטעה שהאנטישמיות לא זכתה לעיבוד היסטורי". כנגד זה מודה פריי "שמן הראוי היה שחקר השואה של עשרים השנים האחרונות היה מקדיש לאספקט של האנטישמיות קצת יותר תשומת לב", אך דוחה את ההסבר הפשטני של גולדהאגן, שלפיו "נרצחו היהודים משום שהגרמנים האנטישמים רצו לרצוח אותם". חילוקי דעות משמעותיים יותר בין שני המתדיינים נוגעים לאופן התיאור המפורט של מעשי הזוועה. מומזן מגדיר את כתיבתו של גולדהאגן:

מציצנות (Voyerismus). בניגוד אלינו אין אדון גולדהאגן נרתע מלתאר מעשים סדיסטיים כפי שהיו תיאור רחב, כדי לעורר התנגדות פסיכולוגית כנגד פשעי הנאצים. אולם אנחנו למדנו שאפקט כזה מעורר הכול - רק לא התמודדות רציונלית, פוליטית ומוסרית עם ההיסטוריה. על כן נמנעו עד כה ההיסטוריונים ממציצנות זו [...] אם מתארים הכול, כפי שעושה זאת גולדהאגן, יכול הדבר לעורר את התגובה הנגדית של התרגלות אל האלימות בפוליטיקה²⁵.

על כך משיב פריי:

ניתן גם לטעון שיש כאן החמצה שלנו, ההיסטוריונים [...] כלום אינך סבור שהשאלה כיצד לתאר את הפשעים היא גם בעיית-דורות? [...] בראשית שנות השישים לקחו (ההיסטוריונים) במודע כדוגמה את הגישה המפוקחת של מערכת המשפט. הנני סבור שגישה זו היתה גם

²⁴ "Wenn die Dinge so einfach laegen.", *Berliner Zeitung*, 24.7.1996

²⁵ שם.

ניסיון של אנשי המדע להגן על עצמם בפני הדברים הנוראים. לחוקרים של אז, שעוד חוו את הנציול-סוציאליזם כאנשים צעירים, היתה הגנה עצמית זו חשובה. יותר חשובה משהיא כיום עבור ההיסטוריונים שנולדו בשנות השישים²⁶.

הנס מומזן דחה בראיון זה את תביעתו של פריי ל"תיאור ישיר ככל האפשר של הפרטים הנוראיים" ובראיון מאוחר יותר ל *Frankfurter Allgemeine Zeitung* הביע התנגדות מפורשת לכך שכבר הגיעה העת

לפתוח את תיבת פנדורה [...] כי תולדות מלחמת-העולם השנייה - לא רק מנקודת המבט הגרמנית - הן כה מעוררות זוועה, עד שכל האנשים הנורמלים יפנו מהן והלאה. למעשים הבהמיים שמתאר גולדהאגן אפשר להוסיף עוד כהנה וכהנה [...], גם בהקשרים אחרים [...] שבהם לא נרצחו יהודים [...] מה גם שאותם מעשים בהמיים ואכזריים, שאין חולקים עליהם, לא הם שהיוו את הייחוד שבפשעים אלה [...] בנציול-סוציאליזם מדובר על צורה חדשה של רצח המוני ואלימות נגד אנשים שחיו וחשבו אחרת, צורה שלא השתמשה כל-כך בגורמים של רגשות ספונטניים, אלא ביעילות הביורוקרטית ושלמות הביצוע. המבצעים המרכזיים, כגון היידריך, אייכמן או הימלר, הרי לא עמדו בעמדות הירי ולא הם טיפוס הפושעים, שבעקבות גולדהאגן גם הציבוריות הגרמנית מעדיפה כנראה לעסוק בו²⁷.

הטענה שגולדהאגן מתרכז בתיאורי ההוצאה להורג ה"פרימיטיביים" של יחידות המשטרה ושל שומרי המחנות, או בעת צעדות המוות, ו"מזניח" את הרצח התעשייתי במחנות-ההשמדה "שבהם עבדו באופן אחר", הושמעה גם על-ידי יורגן קוקה (Kocka) בעת ויכוח פומבי עם גולדהאגן בבית הקהילה היהודית בברלין ב-6 בספטמבר 1996. אף שנכון שגולדהאגן לא עסק בכך, ברור מדוע עורר הטיעון תרעומת בקהל המאזינים: גם את ה"רצח התעשייתי", שאותו מבליטים ה"פונקציונליסטים" לביסוס תפיסתם, לא ביצעו רק "פושעי שולחן הכתיבה" בכפפות לבנות ללא רבב. המוני גרמנים, בסיוע משתפי-פעולה מקומיים, ביצעו אותו בפועל בכל שלביו באכזריות, מלכידת היהודים וריכוז המגורשים, ודחיפתם לקרונות הטרנספורטים, דרך המיון ליד ה"ראמפה" באושוויץ או הרצתם לתאי-הגזים דרך ה"מנהרה הירוקה" של טרבלינקה. את מקור כוח השפעתו של הספר רואה קוקה באמיתות התיאור של "מציאות הקיום היומיומית של הרוצחים [...] ומעשיהם". קוקה רואה בכך תופעה

²⁶ ש.ם.

²⁷ בראיון מיום 7.9.1996 (ר' הערה 18).

אופיינית, לאו דווקא מחמיאה, "לדור צעיר של חוקרים, המתקרבים בתיאור הזוועות לאסתטיקה של אמצעי התקשורת"²⁸.

מחברים שהתמחו בשנים האחרונות במחקרים פרטניים על אספקטים שונים במערכת הכוללת של השואה מופיעים בוויכוח הזה בדרך-כלל כביקורתיים פחות, גם אם אינם מסכימים עם גולדהאגן בכמה מהנחות-היסוד הכוללניות. ואלטר מנושק (Manoschek), מרצה באוניברסיטת וינה יליד 1957, עוסק בעיקר בחלקם של האוסטרים והצבא הסדיה. בהזכירו את התערוכה שאורגנה בהמבורג בשנת 1995 תחת הכותרת "מלחמת השמד. פשעי הצבא 1941-1944" ("Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht") הוא מסיק ש"ככל שהמחקר נעשה פרטני יותר נעשית התמונה הכללית אימתנית יותר". מה שמטריד במיוחד הוא שהמבצעים באו מתוך-תוכה של החברה הגרמנית ומייצגים חתך של ה-"Volksgemeinschaft הגרמני". וביחס לחלקם המיוחד של האוסטרים הוא מסכם:

התיזה החד-סיבתית של גולדהאגן על רצון ההשמדה המושרש אצל בני גרמניה הגדולה אינה מספיקה כדי להסביר את השמדת היהודים [...] ובכל זאת חייבת התיזה הזאת לזעזע אותנו האוסטרים. כי למעשה לא נבדלה הפרוגרמה האנטישמית של הנאצים עד מרס 1938 (תאריך סיפוח אוסטריה; א.ב.) ממה שהציעו המנהיגים הנוצרים-סוציאליים באוסטריה מימים ימימה [...] הפוגרומים של ימי ה"אנשלוס" היו "עבודה עצמית" שלא נזקקה להוראות מוסדות נאציים גרמניים. ועוד בראשית 1945 רצחו ז'נדרמים מקומיים, יחד עם חברי ההיטלר-יוגנד ואנשי ה-Volkssturm, עשרות אלפי יהודים הונגרים שגורשו למחנה-הריכוז מאוטהאוזן לעיני כל ברחובות. נראה שרק בדור הזה אפשר להתמודד בצורה פרטנית עם הסתבכות ה-"Volksgemeinschaft" במדיניות ההשמדה הגזענית²⁹.

מאותה סיבה יש עניין גם בדעתו של אולריך הרברט (Herbert), פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת פרייבורג, יליד 1951. הרברט קנה לו שם במחקרו על ניצול הפועלים מארצות הכיבוש במשק המלחמה הגרמני, ולאחרונה בביוגרפיה על אחד מ"מרצחי שולחן הכתיבה",

²⁸ Volker Ullrich, "Goldhagen und die Deutschen", *Die Zeit*, 24.7.1996 (דיווח מסכם על סיור הרצאותיו של גולדהאגן בגרמניה.)

²⁹ Walter Manoschek, "Der Judenmord als Gemeinschaftsunternehmen", *Profil* 18, 29.4.1996, בתוך שפס, 155-159. ה-Volkssturm היו פלוגות של חיילים מבוגרים אחרי גיל הגיוס, שגויסו בחודשי המלחמה האחרונים על אדמת גרמניה.

הסותרת בעליל את אפיונם של אלה כטכנוקרטים חסרי כל מוטיבציה רעיונית³⁰. אף שהוא מסכים עם רוב מבקריו של גולדהאגן, שבספרו יש שגיאות והגזמות רבות, הוא מוסיף:

בכל זאת מעוררים העוצמה ואחידות הדעות של המבקרים גם אי-נחת מסוימת [...] וחרף כל ההגזמות של התיזות ואי-הדיוקים האנליטיים של המחבר תורם הספר לכך שסוף-סוף יתקיים ויכוח ציבורי על אותה שאלה שנשכחה כמעט בעשורים האחרונים, אף שהיא-היא הגרעין של המאורעות שלא ייאמנו והנוגעת בלב ההבנה העצמית הגרמנית: השאלה על ממדיה ותפוצתה של שנאת היהודים בקרב האוכלוסייה הגרמנית, והחשיבות שנועדה לאנטישמיות בייזום ובביצוע רצח המיליונים.

ואחרי שהרברט משרטט את השקפתו שלו על הזיקה בין האנטישמיות הנפוצה ברבים ושואת יהודי אירופה, הוא מסכם:

בל נא נטעה אפוא: רצח העם של היהודים בוודאי לא בוצע בידי "כלל הגרמנים" ולא ניזון מ"אנטישמיות סלקטית" שהיתה מושרשת, כביכול, מאות בשנים בתרבות הגרמנית. אולם חלק ניכר של האוכלוסייה הגרמנית נקט באמת עמדות חריפות, בדרגים שונים, נגד היהודים. [...] אולי לא מגיע מספר הגרמנים שהיו שותפים בפועל לרציחות למיליונים, אך צריך להניח שהגיע לעשרות אלפים [...] הקשרים אלה יעסיקו אותנו, הגרמנים, עוד זמן רב, מעבר לכל הוויכוחים הרגשיים האקטואליים-להיום³¹.

אותה מציגה של ביקורת עניינית של כמה מן התיזות המרכזיות בספרו של גולדהאגן עם דחיית פסילתו הטוטלית והבלטת חשיבות השאלות שהוא מציג, הן לאנשי המקצוע והן, ואולי בעיקר, לציבור הגרמני הרחב, מאפיינת את תגובת רוב ההיסטוריונים בני הדור הצעיר יותר, אך לא רק שלהם. אחד הבולטים מבין הוותיקים שנוקט עמדה דומה הוא הנס אולריך וְהֶלֶר (Wehler) בן ה-66, מייסדה ומנהיגה הבלתי מעורער של אסכולת בילפלד. לאור הביקורת

Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien ueber Radikalismus*,³⁰
Weltanschauung und Vernunft, Bonn: Dietz, 1966.

Idem, "Die richtige Frage", *Die Zeit*, 14.6.1996³¹
מצוטט כאן עפ"י הנוסח המורחב אצל שפס, 214-224.

בעיתונות הגרמנית על "התשואות הנלהבות של עיתונאים ומתפלמסים אמריקנים", הציע והלר לגרמנים ליטול קורה מבין עיניהם:³²

כי ההד ביער העיתונות הגרמני רחוק מלגרם סיפוק. בזריזות מעוררת חשד ותוך ביטחון עצמי מדהים, שלרוב נועד רק לכסות על חוסר הידיעה בנושא, נוצר כאן קונצנזוס של הגנה. טוענים שוב ושוב שאין הספר מביא שום חידוש אמפירי; [...] ומאחר שהאינטרפרטציה היא "כמובן שטות טהורה" [...] אפשר להירגע ולעבור לסדר היום. אולם חלקו הראשון של אפיון זה הוא באופן מדהים בלתי שלם, מטעה ואף לא נכון, ולעומת זאת ראוי החלק השני לזיכרון נמרץ ומפורט. [...] השפעתו הציבורית [של הספר] נראית לכל עין והיא פועלת כעוקץ הממריץ להתמודד מחדש עם בעיות כאובות ביותר שהן רחוקות מלהיות מבוררות עד הסוף. חרף כל הטענות-שכנגד המוצדקות, ניתן היה לברך על כך כתוצאה רצויה, במקום לחסום באורח ספונטני כל ויכוח ענייני נוסף. ובארץ זו מן הדין היה גם לכבד באורח סבלני יותר את ההתקוממות המוסרית בעליל של המחבר.

אחר דברי פתיחה אלה מונה והלר "שש סיבות [...] להתייחס ברצינות אל חלקים מהניתוח האמפירי של גולדהאגן ואל כמה משאלותיו". בעיקר הוא מציין את העדרם, בין הרבה אלפי הדיסרטציות וכתבי ההסמכה ההיסטוריים שברשימות האוניברסיטאות הגרמניות, של מחקרים מונוגרפיים על מעשיהם "בשטח" של אנשי המשטרה בעת הרציחות ההמוניות, על מעשי האכזריות במחנות-העבודה ובעת צעדות המוות בסוף המלחמה.

בקדמת ממלכת השאל של תאי-הגזים ואקציות החיסול השתרע השדה האינסופי של האכזריות היומיומית בעת הטיפול המענה בנשים ובילדים, בזקנים וחסרי הישע [...] האם אין צדק בהתעקשותו של גולדהאגן על כך שאכזריות כזו, שהופיעה לפתע כתופעה המונית ולמשך שנים בין בניו של עם תרבותי-לשעבר, זקוקה עדיין להסבר [...] במקום לבדוק את ה"בנאליות של הרשע" [ח' ארנדט] אצל ביורוקרטים טיפוסיים של "הפתרון הסופי" כמו איימן והדומים לו, [הציג לו גולדהאגן את המטרה] להציג תמונה חזותית יותר של מאות אלפי הפושעים הבודדים [...] כלום אפשר לדחות כוונה זו במחי יד? מבחינה מתודית ואמפירית זהו תפקיד קשה מעין כמוהו, אך לגיטימי בהחלט.

הוא הדין לגבי השאלה הנתונה ללא הפסק בוויכוח מאז שנות השלושים, עד כמה היתה האנטישמיות מושרשת במנטליות של מיליוני גרמנים, והאם היא סייעה ואפשרה את המעבר [...] אל הפתרון הסופי הכולל [...] לא אחד [מבין יודעי-הכול הראויים לקנאה] מקל על עצמו את המלאכה כאשר הוא מבטל את הספר כולו במחי יד, מהפסגה הגבוהה של ידיעה

Hans-Ulrich Wehler, "Wie ein Stachel im Fleisch", *Die Zeit*, 14.5.1996³²
(מצוטט כאן עפ"י הנוסח המורחב אצל שפס, 193-209)

מקצועית מספקת, כביכול, אך אולי בכל זאת גם בשירות מנגנוני הגנה סמויים, השואפים להרחיק מעלינו סוף-סוף את זוועות עברנו.

אולם לאחר מכן מפתח והלך ביקורת מוחצת על היסודות התיאורטיים של גולדהאגן בנושא "האנטישמיות הסלקנית" הגרמנית המיוחדת במינה, על העדר בחינה השוואתית של האנטישמיות בעמים אחרים, דרך הזנחתו את הגורמים הפוליטיים שהעלו את הנאצים לשלטון ועל "תעודת הכשר" הדמוקרטית שמעניק גולדהאגן לרפובליקה הפדרלית הגרמנית שלאחר המלחמה ולתושביה.

הדיון הפוליטי-ציבורי

ממבחר התגובות שהובאו לעיל מסתבר שהמגמות הראשוניות, של כמה עיתונאים ושל חלק מן ההיסטוריונים בני-הסמך, לטאטא את נושא ספרו של דניאל גולדהאגן מן השולחן מיד עם הופעתו באנגלית, לא הצליח. למי שעוד היה ספק בדבר, הוברר אופיו הפוליטי-ציבורי של הוויכוח לכל המאוחר בראשית ספטמבר 1996, בעת סיור ההופעות של גולדהאגן בגרמניה עם הופעת ספרו בגרמנית. להפתעת רבים התברר שהשאלות שעורר המחבר אינן כלל וכלל רק עניינם של כמה "בעלי-טורים אמריקנים, רובם יהודים", ושגם בארצם קיימת רגישות להן, שבאודאי לא ניתן לייחסה ל"רסנטימנטים פוליטיים אנטי-גרמניים". כבר בשבוע הראשון אחר הופעתו בגרמנית נמכר הספר העבה והיקר של גולדהאגן בכמעט מאה אלף עותקים, ומכבשי הדפוס לא הספיקו להדביק את הביקוש הרחב בהוצאת מהדורות נוספות. ארבעת העימותים הפומביים התקיימו בפני אולמות מלאים - במופע האחרון במינכן באולם בעל 2,500 מושבים - כשקהל רב נותר בחוץ מחוסר כרטיסים.

מהופעתו הראשונה בהמבורג נתקבל גולדהאגן על-ידי הקהל בחמימות ובביטויי הסכמה רבים, ומלאכתם של ההיסטוריונים שהתייצבו לוויכוח עמו לא היתה קלה. יחס זה בלט גם בדיווחי העיתונות הרבים על הוויכוחים, אלה הפומביים ואלה ששודרו ברשתות הטלוויזיה. אם לשפוט לפי אלה הרי כותרות המשנה של מאמר הסיכום ב-Die Zeit לא הגזימו: "סיור ההופעות (Tournée) הפך למסע ניצחון!"; "ההיסטוריונים מבקרים [...] הקהל מקבל את הספר כגורם משחרר"³³.

ברב-השיח בהמבורג החליפו המשתתפים, להפתעת הקהל והמנחה, מחמאות והתנצלויות, וגולדהאגן הקסים את הקהל בתגובותיו הנינוחות. הוא הודה פה ושם "שאולי הייתי צריך לכתוב זאת אחרת", אך לא נסוג מעמדותיו הבסיסיות. למחרת היום, באולם הקהילה היהודית בברלין, נערך, לעומת זאת, עימות חריף בינו לבין הנס מומזן שנתמך, כפי שצוטט

³³ ראה הערה 28. הציטוטים שלהלן הם מאותו מקור, אם לא צויין אחרת

כבר לעיל, על-ידי יורגן קוקה. מומזן דחה בחריפות את ההכללות והחולשות המתודיות בספרו של גולדהאגן, אך לעומת זאת שיבח עמיתו ההיסטוריון וולפגנג ויפרמן (Wippermann) את המחבר בשל "זכויותיו לטובת התרבות הפוליטית של ארצנו", על-ידי שעצר את המגמה להיסטוריזציה ולרלטיביזציה של השואה והחזיר את המחקר אל השאלה המכריעה: למה יכלה השואה להתקיים רק בגרמניה ולא בארץ אחרת". את התשואות הסוערות שבהן נתקבלו דברים אלה מפרש המדווח כדלהלן: "בערב זה הובהר שככל שגוברת התקפת ההיסטוריונים על גולדהאגן כן גוברת התייצבות הקהל לצדו. בעמידתו העיקשת על האחריות האישית של המבצעים הוא קולע יותר אל רגשות האנשים מאשר מומזן וקוקה, המחפשים סטרוקטורות ותנאי משטר מסובכים".

גילויי הסימפטיה הקיפו את גולדהאגן גם בדיונים בחוגים מצומצמים יותר של סטודנטים ומלומדים ובערב הופעה פומבית בפרנקפורט. בעל הדוח ב-Die Zeit מייחס זאת גם ל"קרינה הטלגנית" האישית של גולדהאגן, אך בעיקר לעובדה, כי

כאן מישהו מבטא סוף-סוף מה שעד כה היה בחזקת טאבו: שההבחנה בין "פושעים נאצים" ו"גרמנים נורמלים" אינה נכונה, ושהנכונות לרצח מיליוני היהודים באה מתוך-תוכה של החברה הגרמנית [...] העובדה שמישהו אומר אמת פשוטה זו פועלת על הרבה גרמנים כמעין שחרור. החשש שמחקרו של גולדהאגן עלול לעורר מחדש רגשות אנטישמיים (היא הובעה ברמיזה גם על-ידי הנס מומזן; א"ב), מתגלה כחסרת בסיס.

המחבר סוקר בקצרה את ערב ההופעה במינכן, שגם בו היה הקהל לצדו של גולדהאגן ו"ההיסטוריונים על הבמה התייחסו אליו בכבוד רב, העניקו לו ברוב אהבה הצעות תיקונים והביעו רק ביקורת זehירה". לבסוף הוא מסכם את הביקור כולו: "לא רק גולדהאגן הופתע והתרשם מכל-כך הרבה הקשבה ידידותית וסימפטיה גלויה. [...] ההד הבלתי רגיל מוכיח, שגם אחרי האיחוד-מחדש והחגיגות ליום השנה החמישים לסיום המלחמה לא ירדה ההתמודדות עם השואה מסדר היום הפוליטי".

אין עיתון בגרמניה שלא דיווח על הופעותיו של גולדהאגן, מן היומונים הגדולים והיוקרתיים ועד לשבועונים שוליים ועיתונים מקומיים קטנים. התיאורים של מהלך הוויכוח ותגובות הקהל חופפים בדרך-כלל את הדיווח מ-Die Zeit. במפתיע גם ההבדלים בפרשנות שליוו את הדיווחים אינם גדולים. "מה קרה?" שואלת העיתונאית שרלוט וידמן (Wiedemann) במאמרה המסכם את הסיור:³⁴

Charlotte Wiedemann, "Im Land der Taeter," *Die Woche* nr. 38, 13.9.1996.³⁴

משונה: בשנה ה-51 אחרי סוף השואה בא אמריקני בן 37 לגרמניה ושאל: "האם המבצעים חשבו לנכון את מה שהם עשו?". כך הוא מקשה בהמבורג, ברלין ופרנקפורט וכל פעם משתרר לרגע שקט מוחלט באולם. [...] פרופסורים גרמנים, ששערותיהם הלבינו במשך עשרות שנים של מחקר שואה רב-הישגים, טוענים כנגדו שזו שאלה פשוטה מדי: השואל מגזים בחשיבות האנטישמיות כגורם מניע [...] מפגר אחרי מצב המחקר העדכני של "הסברים רב-סיבתיים", מתעלם משיטת המשטר, מן הלחץ הקבוצתי, מן ה"רדיקליזציה המצטברת". אחרי כל זה עדיין עומדת השאלה הקטנה בחלל [...]

ייתכן שמה שמכונה ויכוח-גולדהאגן הוא גם פולמוס היסטוריונים, אך קודם כל זהו ויכוח על מוסר ואחריות. [...] וכאן בולט מי בעצם התייצב לוויכוח הציבורי החריף נגד גולדהאגן: בשורה הראשונה לא אנשי הימין והימין החדש, מותחי קו-הסיום המקצועיים, אלא קודם כל ההיסטוריונים שבאו מן האגף הסוציאלי-ליבראלי ואפילו השמאלי, שתקפו לפני שלושים שנה את שקר החיים של הוריהם. [...] בהמבורג תיאר ההיסטוריון והפובליציסט גץ עלי (Goetz) את חזרת בתי בת ה-16 מבית-הספר ושואלת: האם סבא השתתף בזה? התשובה 'לא' היא פשוטה מדי". ולכך מוסיף עלי את המשפט המפתיע: "עלינו להודות לגולדהאגן על שהוציא זאת על פני השטח".

פולמוס ההיסטוריונים הקודם נסוב על ההיסטוריוזציה, על השיבוץ המערפל של השואה, על מתיחת הקו. את הצהלה של ההיסטוריון הברלינאי וולפגנג ויפּרְמַן, "נולטה לא ניצח כיוון שגולדהאגן בא!", ניתן לרשום כהגזמה. אבל אם יישאר רק משהו מאי-השקט שגרם האמריקני, לא יימתח הקו עוד זמן רב. [...] רק את תואר הדוקטור כנראה לא היה גולדהאגן מקבל בגרמניה.

גולדהאגן כ"תופעה"

הארכתי בציטוט שני הדיווחים העיתונאיים על סיור גולדהאגן בגרמניה משום שהם מוסרים תמונה נאמנה של התגובה הציבורית, השונה כל-כך מזו של עמיתיו למקצוע, על הופעותיו ועל ספרו. מה שצוטט כאן מייצג ומתמצת, למיטב ידיעתי, את מה שנמסר ברוב אמצעי התקשורת. אחרי שובו של גולדהאגן לאמריקה המשיכו הן אנשי המקצוע והן העיתונות לעסוק בו ובספרו. אלה וכן אלה מחפשים את ההסבר לכך, שספר שהוא לכל הדעות בעייתי מבחינה מדעית, ובכך מודים גם מי שהכירו בערכם של חלק מממצאיו, נתקבל בהסכמה כל-כך רחבה בציבור.

בסוף ספטמבר 1996 התקיימה במינכן הוועידה השנתית של ההיסטוריונים הגרמנים - כבכל שנה אירוע רב משתתפים ונושאים. נשיאות הוועידה דחתה את ההצעה לדון שם גם בספרו של גולדהאגן, וכמחאה מבדחת רשם אחד המשתתפים את שמו של גולדהאגן בפתק ההצבעה החשאית, כמועמד למשרת יושב-ראש איגוד ההיסטוריונים. אך נוסף לכך חלק גדול מן המשתתפים "הצביע ברגליים" ועבר לצדו השני של הרחוב, לאולם שבו ארגנו שני בתי-הוצאה את הוויכוח שנשיאות הוועידה סירבה לקיים. את הפרובוקציה סיפק בהזדמנות זו דווקא פרופ' משה צימרמן:

הוא רואה את עצמו מול "חזית מאוחדת של אנשי מדע נרגזים" [...] גם הקהל הרחב רואה בו "מקרה חריג" רק בגלל טענתו שמדכאים בגרמניה את התיזות של גולדהאגן. ה"מקצוענים" הכזיבו [...] אחרי שהקימו בגרמניה "אזור של טאבו" סביב האנטישמיות וחיו ב"גטו של היסטוריונים". וצימרמן הוסיף לכך איום, שידווח לתלמידיו דיווח נאמן על ועידת ההיסטוריונים: בוויכוח במינכן על "מלחמות העת החדשה" לא איבד איש מלה על מלחמת העולם השנייה [...] נתפסתם! מדע ההיסטוריה של גרמניה משתחרר מן הדאגה לעברה!³⁵.

הדיווח הזה על הדיון במינכן ופרשנותו של המחבר מעניינים ביותר. בעימות בין צימרמן לעמיתיו הגרמנים הוא חש בהתנגשות של רסנטימנטים "שלא היה אפשר לתארה במידה כזו", אך גם הוויכוח בין ההיסטוריונים הגרמנים לבין עצמם אינו משוחרר מכך:

אלה זועקים, גם במינכן, שהתיזות של גולדהאגן הן בימיו תקשורת, מה שעומד מאחוריו הוא משבר זהות אמריקני ו"גזענות" נגד הגרמנים. האחרים יכולים רק לחשוש ב"אנטישמיות" של כל מי שפשוט סבור שהתיזות האלה הן פשטניות מדי ובלתי-פרודוקטיביות. כך הופך כל הוויכוח, הרחק מעבר לספרו של גולדהאגן, למריבה בין הגרמנים על הטיפול בעברם [...] זו קטסטרופה, אומר וולפגנג בֶּנֶץ, מנהל המרכז לחקר האנטישמיות בברלין. הוא לא הביע דעתו בפומבי על הספר, אך לבטח חושב אותו לדמגוגי.

[...] והמזרח-גרמנים? אף היסטוריון מהם לא התבטא ברצינות בוויכוח סביב גולדהאגן. כלום נגזר עליהם האלם על-ידי האנטי-פשיזם שהוכרז כריטואל? [...] מיעוט מבין ההיסטוריונים [המערביים] משתתף בוויכוח, מי כנעלב, מי כעצוב או חסר עצה. [...] הנס מומזן הממורמר אומר שאחרי ויכוח זה "קל לו יותר להבין" למה בחרו הגרמנים בהיטלר. כיום הם שוב

³⁵ Gunter Hofmann, "Die Welt ist, wie sie ist," *Die Zeit*, 27.9.1996
כל הציטוטים להלן מאותו המאמר.

מוכיחים את רגשי האשמה שלהם ובורחים פנימה לחוסר הרציונליות. הדור שלו למד שאין היסטוריה בעלת משמעות (sinnbezogene Geschichte). הצעירים המריעים לגולדהאגן עדיין צריכים לרכוש ניסיון זה.

האם ייתכן שכל-כך הרבה זעם ותסכול נובעים לא רק מתוך הערכה עצמית פגועה? [...] מתישהו אומר הנס מומזן שהוא מתפעל מהצעירים יותר, המסוגלים "לנוקשות" הדרושה כדי לכתוב על הפשעים בריאליזם בלתי אמצעי. זה מצלצל כאילו גילה גולדהאגן, מבלי משים, בכל זאת יסוד אמיתי: שההיסטוריה הסוציאלית והסטרוקטורלית, שנועדה להסביר את השואה, היוותה בכל זאת, לצד כל הסיבות הטובות, גם דרך בריחה קטנה ומותרת. הנס מומזן: גם היום עוד אסור לפתוח את "תיבת פנדורה". "האם עלינו לאסור על הנוער את קריאת ספרינו?", הוא שואל בזעם. ריינהארד רירופ (Ruerup) משיב ש"כמובן" צריך לפתוח את הקופסה, ככל שזה קשה. [...] כולם מקשיבים בדריכות לדברי מוֹרָה להיסטוריה המספרת שהסברת השואה על-פי ההיסטוריה הסטרוקטורלית מעוררת אצל תלמידיה את השאלה, מה יכול היחיד בכלל עוד לעשות אם כוח הסטרוקטורות כל-כך עצום [...] אחרי חמישים שנה מנסים שוב להבין את השאלה המתמדת [...] "למה דווקא הגרמנים?". ניתן לומר שזו השאלה הגרמנית האמיתית. אין זו "החמצה" של אנשי המקצוע כפי שמאשים משה צימרמן. נכון יותר לראות בכך טרגדיה קטנה. אך לא מגיע להם לשבת על ספסל הנאשמים, כאילו הם חתרו תמיד לשמיטת האשמה.

מאמר זה משקף, לדעתי, את הלוך הרוחות בקרב חוג רחב למדי של היסטוריונים ופובליציסטים גרמנים וקוראיהם. הגיגים דומים ניתן למצוא בפרסומים רבים העוסקים בניתוח "פנומן גולדהאגן". מחברו של מאמר תחת כותרת זו עוד מרחיק לכת, למרות שגם הוא מציין את "החולשות החמורות" של הספר וגישותיו המתודיות:

ולמרות זאת נאבקו האנשים על כרטיסי הכניסה והגיבו בתשואות רמות, 51 שנה אחרי היטלר. ולמה? משום שהשיח המלומד אינו מתמודד עם תחושת הזוועה [...] הנארטיב המזעזע על פלוגות השוטרים וצעדות המוות פגע בעצב רגיש; ההדחקה הומרה בהשתתפות רגשית [...] מרגיע לראות שהגרמנים של היום לא הגיבו בדחייה והגנה. אפשר אפילו להתגאות מעט בתגובה זו. דור צעיר שגדל עם הסדרי-לשון סטריליים, כגון "בשם הגרמנים" או "היטלר ומרצחיו", יצא מן ההתגלמות והזדהה עם המחבר ועם הקרבנות [...] בעוד שהסבים שותקים וההורים יכולים להצביע על לידתם המאוחרת, רוצים הילדים לגלות את הפשע הישן מחדש. [...]

רק כאשר מקבלת האימה שם ופנים היא נוגעת בנפש בני-האדם, כפי שאין בכוחם של הרבה אלפים של הערות שוליים לעשות. כאן נשבר מחדש פעמון זכויות והאנשים לא נרתעו מן השברים. המחקר המדעי כאילו "ריסן" את האימה; גולדהאגן שוב פרץ את הדלת. העובדה שהצליח בכך מדברת לזכותו. העובדה שה"גרמנים הרגילים" של היום מוכנים ללכת אחריו מדברת לזכותם.³⁶

האם ספרו של גולדהאגן פתח באמת "פולמוס היסטוריונים" חדש בגרמניה? לעומת הטענות ש"לשם כך אין כאן מספיק חומר-דלק מדעי" משיב והלך בטענה שכנגד, שגם ה"פולמוס" הוא "לא היה דיון מדעי טהור, אלא קודם כל ויכוח פוליטי-עקרוני עם הנמקות היסטוריות בחלקן". הנכון הוא, ש"פולמוס ההיסטוריונים" של 1986/7 התנהל ברעש רב על עמודי העיתונות ונשתתק, לכאורה אחר ניצחון מוחץ של ההיסטוריונים שהתייצבו נגד נולטה והתומכים בו. היה ספק מבוסס בכך, שאלה אמנם ביטאו את דעת הרוב היו מבין ה"גרמנים הרגילים". נכון שבספרות המקצועית ה"מהוגנת" לא היה כמעט המשך רציני לוויכוח הזה. גם לא עם מאמריו וספריו הרבים של נולטה לאחר מכן, שהציבו אותו, בעיני רבים כמנודה, בשוליים הימניים הקרובים למכחישי השואה. בכל זאת ממשיכה רוח ה"מריבה" היא לרחף בין אנשי המקצוע ובין שורות חיבוריהם.

האמנם "ניצח" גולדהאגן את נולטה? האם ימשיכו לעסוק בספרו בחיבורים המלומדים, מרובי הערות השוליים, של ההיסטוריונים? האם לפחות יהיה זה מעתה בלתי-אפשרי לכתוב חיבורים ותיאוריות על השואה, המייחסים לאנטישמיות תפקיד משני או אף מבוטל בין גורמיה הרבים והמורכבים? ימים יגידו.

אפילוג

עם מסירת המאמר לדפוס נודע על הענקת "פרס הדמוקרטיה" לדניאל גולדהאגן על ידי כתב-העת היקרתי *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*. בנימוקי חבר המשפטים נאמר, שהפרס, המוענק לעתים לא קבועות, כאשר נמצא מישהו ראוי לכך, ניתן לגולדהאגן משום

Josef Joffe, "Das Goldhagen-Phaenomen," *Sueddeutsche Zeitung*,³⁶ 11.9.1996

שבזכות תיאורו המעמיק והחדור כוח מוסרי העניק דחפים משמעותיים לתודעה הציבורית ברפובליקה הפדרלית [הגרמנית]... והשחז את הרגישות לרקע ולגבולות של "נורמליזציה" גרמנית.

את נאום הברכה בעת הענקת הפרס, (המכונה בגרמניה בכינוי הלטיני "Laudatio", (תשבחות), נשא הפילוסוף הידוע יורגן האברמאס (Habermas). זו מסה מעמיקה בזכות עצמה, שנתפרסמה במלואה בעתון Die Zeit³⁷ וראוי לדון בה לגופה. את הנימוקים להענקת הפרס מסביר האברמאס בקצרה:

(מעניקי הפרס) אינם יכולים ואינם רוצים להתערב במחלוקת מדעית. גם בגרמניה רכשו לעצמם היסטוריונים חשובים זכויות גדולות, רבים מהם תוך השקעת מרצם במשך כל חייהם האקדמיים, במחקר ובהסברה לציבור של התקופה הנאצית והפרה-היסטוריה הסבוכה של השואה... השאלה איננה למי מן ההיסטוריונים היתה מגיעה תשומת הלב של קהל קוראים רחב, אלא כיצד יש להעריך את תשומת הלב הבלתי רגילה של אזרחים מתעניינים, אותה מצא ספרו של דניאל גולדהאגן הלכה למעשה. המשמעות הייצוגית של הענקת הפרס היא שהתהודה הציבורית שעוררו הספר ומחברו ברפובליקה הפדרלית הגיעה להם ושיש גם לברך עליה...

באורח טריביאלי ניתן לצפות לתהודה כה רחבה של ספר מעין זה. צריך רק להבין כיצד נפגשו כאן שני דברים: מחקרי-האירועים האנליטיים של גולדהאגן וציפיותיו של קהל, המעוניין בהארת פרק נפשע זה של ההיסטוריה שלו. מחקריו של גולדהאגן גזורים בדיוק לפי אותן השאלות בהן מקוטבים וויכוחינו הפרטיים והציבוריים במשך חצי-המאה האחרונה...

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, כ"ו, 1998, עמ' 223-247.

³⁷ Juergen Habermas, "Geschichte ist ein Teil von uns. Warum ein 'Demokratiepreis' fuer Daniel J. Goldhagen? Eine Laudatio," *Die Zeit*, 12, 14.3.1997